

Пам'ятаю, що 24 лютого я прокинулась від вибуху. Вже потім знали, що то ми Чорнобаївку чули або Миколаївський військовий аеродром, куди теж почали зразу лупити... Це була ота пресловута п'ята година ранку. Було передчуття, що то щось недобре. Я виглянула у вікно, дивлюсь, знаєш, такий красивий краєвид, село ще спить, і вже світанок, красиві кольори, красиве небо, все ніби тихо, чудово, і ти думаєш: «Боже, ну, не може бути зараз чогось поганого!...». Я не вірила, але стала в інтернеті читати новини, і погане таки сталося...

Тетяна, Херсонщина — Одеса

Ранок 24 лютого застав мене в дорозі. 23 лютого я сіла в Татарові на потяг додому в Київ. У мене ще телефон тоді розрядився. Але о 5-й ранку я за якимось імпульсом підкинулась, підняла полицю, дістала павербанк і зарядила телефон. Щоб що? Хто його знає. Але вже о 5-й з чимось я увімкнула телефон і дізналась, що відбувається. Найперше я подзвонила мамі, яка була в Києві, а потім партнеру, який лишився з дитиною в Буковелі. А ще мені подзвонила подруга, і у нас відбулась розмова, яка потім стала нашим родинним анекдотом. «Ти де? — Їду додому! — Не їдь, ти що! — Я не можу, я в потязі!»

Ксандра, Київ

Десь вже вдень 24 лютого ми зібралися із сусідами у дворі, щоб зрозуміти, що ми робимо далі. І от вийшла така дуже старенька наша сусідка, яка тут живе іще з минулої війни. І вона так компетентно сказала: «Не хвилюйтесь! У 1942-му році сюди в наш дім потрапила авіабомба, а бомба двічі не влучає в те саме місце!». Ну, і ми, звісно, дуже заспокоєні розійшлися! (сміється!) Насправді ж, ні. Ми пішли із сусідами дивитися, які у нас є варіанти із бомбосховищами.

Ольга, Київ

Ми з малим сідаємо на маршрутку і їдемо ближче до Гомельської траси, в село Новий Білоус. Це по суті ті ж Масани, район Чернігова, тільки в лісочку. А чому туди? Тому що там були знайомі, які ще донедавна жартома казали: «Катька, не переживай, у нас є льох, якщо що – якось переживемо!». І мені слова так запали, що я зрозуміла, отой льох в Новому Білоусі – це наш шанс пересидіти і вижити. Ну й, до того ж «ми лише на два-три дні!». Ми приїхали. І вже в другій половині дня село було оточене, над нами літали ракети. А ввечері 24 лютого ми вже були в окупації.

Катерина, Чернігів

«О пів на сьому ранку мій син Ангеляр заходить на кухню, я насипаю йому сніданок в тарілку. І така, знаєш, довкола тиша, дуже дивна, напружена, незрозуміла... Я стою біля столу, малий бере в руки виделку і ніж, і тут я чую сирену. І одразу за сиреною вибух – там, де ми живемо в Чернігові, поруч із домом аеропорт Півці. І у мене таке було відчуття повного оніміння! Я ніколи цього в житті не забуду, коли стоїш така нежива, парафінова, завмерла і в тебе ком в горлі, бо ти маєш же щось сказати сину. І оцей момент я запам'ятала на все життя, коли я кажу сину: “Ангеляре, війна...”».

«Ангеляре, війна...» – ще раз повторює Катя.

«Яким був ваш ранок 24 лютого?» Цим питанням я починаю всі свої інтерв'ю. «Як ви прокинулися, що чули, що думали, що відчували, що зробили найперше?» Говорити про 24 лютого боляче, але все ж я мушу розпитувати людей – така вже моя робота. Хтось починає відповідь здалеку, заводячи розмову про передчуття, що бентежили і лякали іще за пів року, за місяць, за тиждень. Так, війна відчувалась, війна вібривала в повітрі, нависала важкою свинцевою хмарою, і хай як химерно це звучить, війна та її передчуття приходили до нас навіть у снах – протягом цілого року, аж до ночі 24 лютого по кілька разів на місяць я прокидалась із шаленим

серцебиттям, бо «кошмари про орків» (якимось інтуїтивним відчуттям я називала ці сновидіння саме так, бо снилися мені потворні покручі і тотальна безвихідь, хоча тоді я й гадки не мала, що суспільний простір саме цим толкієнівським номінативом охрестить російську армію мародерів та окупантів). Хтось в деталях пригадує свій останній вечір мирного тихого й затишного життя, а з подій 24 лютого в їхній пам'яті зринають хіба уривки із нескінченного стояння в черзі на виїзд із міста або на касі в магазині. Хтось до найменших дрібниць пам'ятає кожну мить останнього лютого і першого ж воєнного четверга 2022 року: о котрій прокинулись, що їли на обід, у що одягнулися, з ким говорили, яка сума була на чеку в продуктивній крамниці, хто із сусідів прибіг у бомбоховище з першою сиреною, а хто бездумно проігнорував її. Дехто ціпеніє, зачувши моє питання і просить дати трохи часу, щоб спершу оговтатися і зібратися з думками: спогади про перший день великої війни і по впливові часу від початку повномасштабного вторгнення оглушують та відбирають мову. Це боляче, це страшно, це «ранок, який змінив абсолютно все і всіх».

«Велике передчуття війни прийшло до мене в серпні, на мій день народження, — пригадує Катя, — мені виповнилося 38 років. І 25 серпня я прокидаюся, сиджу і плачу — уперше на свій день народження! У мене малий питає, що ти плачеш, у тебе ж свято!.. А я кажу: “Я не знаю, Ангеляре, але у мене таке передчуття, що це буде рік або глобальних хороших змін, або чогось дуже страшного”... Я себе намагалась заспокоїти, мовляв: “Катю, ну от що може бути, що станеться? Ну, що може бути страшнішим, за війну? Нічого! А війни не буде, заспокойся!”. Отаке я собі казала», — усміхається вона.

Моя подруга Катерина Литвин очолює чернігівський міський відділ туризму і опікується Туристично-інформаційним центром Чернігова. Катя — одна з тих людей, хто до війни

(забігаючи наперед, скажу, що і під час неї), робили з тихого північного містечка справжню європейську цукерочку. Завдяки їй поїздки в Чернігів більше не нагадували подорожі в дусі «на свій страх і ризик», коли їдеш і не знаєш напевне: може, і побачиш щось цікаве, а може, і ні, може, натрапиш на справжні скарби давнього міста або, навпаки, нарвешся на чистісіньке маргінальне хамство, чи то відкриєш для себе секретні дворики і «локації для своїх» або ж швиденько оглянеш Вал із дванадцятьма гарматами і ніхто тобі навіть не розкаже давній чернігівський жартик про побачення, призначене біля 13-ї гармати. Мені, яка народилась і перші сімнадцять років життя прожила в Чернігові, і бачила місто всяким — замерзлим, холодним, голодним, тихим, зеленим, квітучим, — саме Катя та її екскурсії подарували мені моє ж місто. Тепер уже сучасне, охайне, симпатичне, таке, куди дуже хотілось навідуватися на вихідні на каву з місцевими пончиками і незамиленим туристичним оком втисячне оглядати всі принади чернігівських пам'яток і старожитностей, а понад те — новенькі місцеві ресторанчики, кав'ярні, кафе, сувенірні крамниці та музеї. Принаймні так було до війни.

Уранці 24 лютого Катя із сином-підлітком поспіхом виїхали з Чернігова і подалися в село. У Новому Білоусі, сподівались вони, біда їх омине: там був льох і велика хата, яку можна було обігріти дровами! Та й у селі, вірила Катя, легше добувати їжу та готувати її, розклавши за потреби вогнище прямо у дворі — це вам не міська квартира без світла, тепла й води. Загалом, як згадує вона, видавалось, що саме в селі можна з відносним комфортом перебути війну — тим більше, ну, скільки вона триватиме? Два-три дні? Навряд чи довше! Це ж навіть не війна, це якась непорозуміння, зараз все це припиниться, ну, люди добрі, яка може бути війна в XXI столітті в центрі Європи? Такого не може бути! Ну, а тим часом, все ж краще побути в селі. Бо кам'яні джунгли заблокованого

міста, де твій раціон і обід твоєї дитини повністю залежатимуть від асортименту супермаркету (а його ж на сто відсотків винесуть до останнього сірника вже в перші години), або місткості кухонної комори і твоєї запасливості, залишають мало простору для маневрів на виживання.

«Ангеляр не став вже того ранку снідати, але сказав мені: «Давай збирати речі». А що збирати? Куди тікати? Куди бігти? — згадує Катя той достоту доленосний ранок. — У мене включився такий момент паніки, коли я розуміла, що треба щось же робити, але що конкретно — не розуміла. Це саме той момент про вибір і про правильні рішення... Ти не знаєш, які з них правильні. Правильними вони здаються тобі тільки в той момент, коли їх приймаєш. Знаєш, якби довелось пережити це все ще раз, ми б уже все інакше зробили, — розмірковує вона. — Тоді я думала: «У мене ж тепле взуття, нащо мені ще теплі шкарпетки? Це ж на два-три дні, навіщо мені ще один светр? Достатньо того, що на мені! Ще одні джинси? Навіщо! Теплі рейтузи під низ? Та ну!... І все в такому ж дусі. Добре, що хоч сину я взяла і другий светр, і ще одні шкарпетки, і ще одні штанці! Малий мені каже: «Ну, ми ж на кілька днів, то візьмем пачку рису, масло, палку ковбаси. І ще пів батона». А я йому кажу: «Та навіщо той батон нам, не бери». А він у відповідь: «Та знаєш, знадобиться». І засунув у рюкзак. От і все, отак ми були «готові» до війни! А потім, вже коли ми сиділи в льосі, над нами літало все, що може і не може літати, а ми не могли навіть вибратися надвір зготувати їжі, той шмат батона став нам дуже в пригоді».

Уже ввечері 24 лютого в село, де вирішили сховатися Катя із сином, зайшли росіяни. Почалися нескінченно довгі сорок днів життя в льосі, під постійними обстрілами, без жодних новин і звісток від рідних та друзів. Сорок днів, коли все, що ти маєш — це пару штанів, пакет рису, трохи ковбаси, одну-єдину упаковку прокладок, молитву і віру (або принаймні надію!),

що з тобою і твоїми дорогими людьми нічого не станеться. Чому не станеться? Ну, як! Це ж я! Зі мною не може статися нічого поганого, правда?! Скажи, ну правда ж?!

«Вони зайняли кілька хат — тих, що ближче до траси. Вони їздили по селу танками, БТР-ами, ставили свої міномети поруч із церквою і стріляли просто по селу, ну, типу «па приколу» — хати горять, а їм весело! Людей, які намагалися вибратися на дорогу через міське сміттєзвалище і проїхати в Чернігів — вони розстрілювали прямо в машинах. У самому селі людей не вбивали, фізично не знущалися, бо трохи побоювалися: у нас поруч ліс, і вони боялися наших, хто міг засісти в лісі. А от в селі по інший бік Гомельської траси, де вони отаборилися, то там і худобу забирали, і людей кошмарили, розстрілювали... Знаєш, я все одно ані на мить не допускала, що з нами може статися щось погане, і це мені допомагало прокидатися зранку і жити кожен день далі», — згадує Катя перший воєнний березень.

Між іншим це насправду дуже страшні слова — «перший воєнний березень». Бо вони зобов'язують до чесності із собою: доводиться визнати, що попереду буде і «другий березень» повномасштабної війни, а може, і «третій», чи навіть «четвертий!». І ти уже не повстаєш внутрішньо проти бруталної часової невизначеності. Єдине, що ти вже знаєш напевне — у житті може статися будь-що. І прийняти це — означає спростити собі життя.

Катя — одна з близьких мені людей, хто пережив окупацію. І міра нашої дружньої близькості визначає рівень емпатії до пережитих нею жахів, до її свідчень, спогадів, розповідей. Бо одна річ — це читати новини, репортажі, дивитися сюжети про жахи окупації, злочини, вбивства, катування, про весь той моторошний морок воєнної буденщини на окупованих територіях. Так, фотографії та розблюрений відеоряд катівень чи масових поховань, неозорих кладовищ із свіжими моги-